

על גיבוש זהות טריטוריאלית: לאומיות ומרחב בקרב מהגרים בלוד

חיים יעקובי

המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב; המחלקה לארכיטקטורה, בצלאל

ארז צפדיה

המחלקה למינהל ומדיניות ציבורית, בית הספר לניהול, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מבוא

ב-16 בדצמבר 1997 עתרה עמותת "תושבי קריית גני-אביב" בלוד לבג"ץ נגד שורה של גופי ממשל, תכנון ואכיפה מקומיים וארציים, בטענה כי על קרקע חקלאית בשכונה ובשטחים סמוכים לה מתבצעת בנייה ללא-היתר. חלק מן הבונים, נטען בעתירה, אינם בעלי חזקה על הקרקע וחלקם אף אינם אזרחים ישראלים. עוד התלוננו העותרים כי בסמוך לשכונתם נבנה מסגד ללא-היתר, המפר את שלוות השכונה והופך אותה מטרה להתנכלויות על רקע לאומני מצד ערבים המתפללים בו. לפיכך, טוענת העותרת, אי-נקיטת אמצעים מטעם הנתבעים לאכיפת החוק מאפשרת את התפתחותו של מוקד סכנה ביטחונית במרכז המדינה.¹ שלושה מאפיינים חברתיים-מרחביים מעניקים לעתירה חשיבות מחקרית. ראשית, רוב העותרים הם מהגרים מברית המועצות לשעבר החיים בישראל כעשור בלבד. שנית, שכונת גני-אביב, שבה גרים העותרים, בנויה על קרקע שהיתה עד לפני כמה שנים שטח חקלאי מחוץ לתחום שיפוטה של העיר לוד. שלישית, השכונה נבנתה בסמוך לשכונה הערבית פרדס-שניר, שבה מאות יחידות מגורים ללא-היתר. מאפיינים אלו עוררו בנו עניין, ולכן בחרנו להתמקד בעיר לוד בבוחננו הבניה של זהות טריטוריאלית בקרב מהגרים. ייתכן אמנם שהיחסים האתניים-לאומיים בישראל מוקצנים בעיר לוד, אולם דווקא עובדה זו מסייעת לנו לבחון כיצד מכוננת קטגוריה אתנית-מעמדית מתוך קבוצה מהגרת בזירה עירונית רב-אתנית, וכיצד קטגוריה זו מבנה את מיקומה בחברה הקולטת.

* אנו מודים לאורן יפתחאל, לאלכס יעקובסון, לדניאל מונטרסקו ולקוראים-שופטים מטעם תיאוריה וביקורת על הערותיהם המועילות לגירסאות קודמות של המאמר. המאמר מבוסס על מחקר שנערך במסגרת פרויקט משותף לאוניברסיטת בן-גוריון בנגב ולאוניברסיטת חיפה: "משטר המקרקעין של ישראל", בסיוע האקדמיה הישראלית למדעים; חוקרים ראשיים: אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר. אנו מודים גם לעורכת הדין מנאל תותרי-ג'ובראן על הסיוע בנייתוח המשפטי.

¹ בג"ץ 7371/97. כחודש לאחר שהוגשה העתירה החליט בג"ץ לדחותה מסיבות טכניות.

מבחינה מתודולוגית, נעמוד על זהותם הטריטוריאלית של מהגרים "רוסים" בלוד כאמצעי לבחינת תהליכי ההבניה של הקטגוריה האתנית-מעמדית. המונח זהות טריטוריאלית פירושו זהות המחזיקה בתחושת בעלות על מרחב ועל טריטוריה לאומית, והוא מתייחס לקשר בין זיקה אל סביבת מגורים ("תחושת מקום", sense of place) לבין זיקה אל טריטוריית מולדת ("תחושת טריטוריה", sense of territoriality) (Murphy 2001). המונח זהות טריטוריאלית מציין זיקה ושייכות אל לאום, כאשר תחושת הבעלות בזירה העירונית נגזרת מתחושת הבעלות על המרחב הלאומי.

לטענתנו, זהות טריטוריאלית מתגבשת במפגש בין שלושה צירים: היסטורי-חברתי, תרבותי-פוליטי ולאומי-כלכלי. הציר ההיסטורי-חברתי מתמקד במדיניות החברתית שנוקטות מדינות רב-אתניות כלפי "ערים מעורבות" בתחומן, ובוחרן אם וכיצד מייצרת המדיניות היררכיה חברתית בין קבוצות שונות המתגוררות בעיר, על פי זיקתן אל הלאום הדומיננטי. התבנית החברתית-מרחבית בלוד נקבעה עם קום המדינה ועיקרה תהליכי ייחוד ודה-ערביזציה. תבנית זו נשתמרה והיא מתגלמת שוב בתהליך יישובם של מהגרים רוסים. יתרה מזו, התבנית מחלחלת לתודעת המהגרים ומחייבת אותם לנקוט עמדה ברורה בתהליך ההבניה החברתית ההיררכית.

הציר התרבותי-פוליטי מתמקד במטען האידיאולוגי-זהותי שנושאים עמם המהגרים: יחסם ללאומיות, לזכויות אזרחיות וליחסים בין רוב למיעוט כפי שהכירו בארץ מוצאם. במאמר זה נתמקד במטען שהביאו עמם הרוסים עוד מן התקופה הסובייטית, המבחין בין "אתנוס" – האומה הילידית – לבין "אתניקוס" – המיעוט הלאומי שאינו שותף לבעלות על הטריטוריה האתנית (שומסקי 2001). מטען זה, לטענתנו, שועתק בישראל ועוצב מחדש במטרה לשרת את פרויקט "ההנדסה הדמוגרפית"², והוא מרכיב חשוב בעיצוב זהותם הטריטוריאלית של הרוסים.

הציר הלאומי-כלכלי מתמקד ביחסים בין המדיניות הציבורית לבין כלכלת השוק בייזום ובביצוע פרויקטים של תכנון ופיתוח. ציר זה בוחרן כיצד כלכלת השוק מסייעת לקידום אידיאולוגיה לאומית, וכיצד אינטרסים כלכליים ניאו-ליברליים מקודמים בשם הלאומיות. במאמר זה נבחן את מעורבותו של "השוק החופשי" בתהליכי הקליטה והיישוב של הרוסים בלוד, ואת הפרטת התכנון והשיווק של הדירות בשכונת גני-אביב. נוהגים לייחס ניטרליות למנגנוני השוק החופשי ולראות בעיר זירת התממשות של רעיונות ליברליים; ואולם, מתוך בחינת תהליך אכלוסה של שכונת גני-אביב, נצביע על יחסי הגומלין בין המדינה לשחקני השוק החופשי, יחסים שמטרתם לקדם את הפרויקט הלאומי של ייחוד המרחב. יחסים אלו הם מרכיב חשוב נוסף בזהותם הטריטוריאלית של המהגרים.

בנקודת המפגש בין שלושת הצירים הללו מתעצבת זהותה הטריטוריאלית של

² הנדסה דמוגרפית היא פעולה יזומה של המדינה, המניעה אוכלוסיות במרחב לשם שליטה מרחבית ביחסים בין קבוצות אתניות. ראו McGarry 1998.

האוכלוסייה המהגרת בשכונת גני-אביב. כדי לעמוד על מהותה של זהות זו, נתמקד בחלקו האחרון של המאמר בשיח הציבורי-פוליטי בקרב הרוסים, כפי שהתגבש במערכת הבחירות המוניציפליות האחרונה שהתנהלה בלוד במאי 2002.

א. עיר במאבק: הציר ההיסטורי-חברתי

ההיררכיה החברתית-מרחבית של חברת המתיישבים הישראלית והניסיון לשלוט במאזן הדמוגרפי בלוד ניצבים במרכז הציר ההיסטורי-חברתי. העיר הפלסטינית "ליד", על 40 אלף הפלסטינים שחיו או שהו בה, נכבשה ביולי 1948 ב"מבצע דני" (מוריס 1997; קדיש ואחרים 2000). שלושה חודשים לאחר מכן נותרו בעיר 1,030 ערבים, והוטל עליהם עוצר וממשל צבאי.³ מדינת ישראל מנעה מן הפליטים לשוב אל בתיהם⁴ ורכושם הועבר לטיפול האפוטרופוס לנכסי נפקדים.⁵ לדברי עזמי בשארה (1993, 10), הציבור הערבי שנותר בישראל לאחר המלחמה היה "שארית מובסת של חברה מובסת". על פי דיווח של הממשל הצבאי, "לאחר תקופת דיכאון בזמן הראשון, [האוכלוסייה הערבית בלוד] התאוששה ומוכנה, ברובה המכריע, גם לשיתוף פעולה וגם לעבודה ממשית בכל שטח שיאפשר לה את מחייתה".⁶ הממשל הצבאי בלוד הוסר אמנם ביולי 1949,⁷ אולם מנגנוני פיקוח אזרחיים המשיכו לשמר את מעמד הערבים בעיר כאוכלוסיית מיעוט נשלטת. דינמיקה מרחבית-חברתית זו, שבטבורה השאיפה לייחד את העיר, פעלה בשני נתיבים מקבילים: האחד היה דחיקת האוכלוסייה הערבית באמצעות גירוש ומניעת הסתננויות של פליטים, והאחר היה יישוב של מהגרים יהודים בעיר.⁸ צעדים אלו, לדברי פסח לב, ראש העירייה הראשון של לוד, הפכו את "העיירה הערבית המוזנחת שהיתה 'יודן ריין' ל'עיר עברית' (עיריית לוד 1952).

את תהליכי הפיכתה של לוד ל"עיר עברית" אנו מציעים לבחון על פי המודל המדיני-היסטורי של חברת מהגרים-מתיישבים, המתאר חברות שנסודו ברובן בידי מתיישבים-מייסדים אירופים בטרטוריות מחוץ לאירופה המאוכלסות בילידים (Stasiulis and Yuval-Davis 1995; Kimmerling 1983). יתרונות טכנולוגיים, חומריים וצבאיים מסייעים למתיישבים המייסדים להפוך לקבוצה הדומיננטית, להכפיף את הילידים ולקבע את מעמדם כקבוצה נחותה, וכן לקדם את פרויקט בינוי האומה והמדינה. גלי הגירה מאוחרים יותר, שמוצאם על פי רוב שונה מזה של המייסדים, משולבים במדינה ובלאום המכוון, במעמד

³ "דוח חודשי על פעולות המושל הצבאי של רמלה-לוד ועל המצב הכללי בשטח הנ"ל", 1.9.1948-10.10.1948, ארכיון צה"ל, 30/50/1860.

⁴ "הסתננות ערבים לרמלה-לוד", מאי 1949, ארכיון צה"ל, 31/50/1860.

⁵ "חקר הבעיה של הספקת שירותים מוניציפליים בערים רמלה-לוד ועכו", 19.11.1948, ארכיון צה"ל, 30/50/1860.

⁶ ראו הערה 3.

⁷ "ביטול הממשל הצבאי ביפו וברמלה-לוד", 23.6.1949, ארכיון צה"ל, 31/50/1860.

⁸ דוח המושל הצבאי, 23.12.1948, 28.12.1948, 11.1.1949, ארכיון צה"ל, 31/50/1860.

נחות ביחס לקבוצה המייסדת אך בעמדת עליונות ביחס לקבוצת הילידים (Stasiulis and Yuval-Davis 1995). המהגרים המאוחרים מנוצלים לקידום אינטרסים כלכליים ולאומיים של הקבוצה המייסדת, כגון ניכוס המרחב: הם מיושבים באזורים דלילי התיישבות ובסמוך לאוכלוסייה ילידית, ולעתים גם בתוך יישובים עירוניים שבהם חיה אוכלוסייה ילידית, אך בשכונות ובאזורים נפרדים (Yiftachel 1996). כתוצאה מכך מתפתחת חברה הטרוגנית במונחים אתניים, מעמדיים וגזעיים, המקיימת סגרגציה מרחבית ניכרת בין קבוצותיה. בתהליך זה, גבולות הלאום מוגדרים סביב בני הקבוצה המייסדת וזו המהגרת, ובהתאם להם נקבעת גם הקצאת ההון והמשאבים (שם; Kennedy 1987).

היכולת לכונן את גבולות הלאום סביב המייסדים והמהגרים, ובהבעת לשמור על הנחשלות היחסית של המהגרים ועל ההפרדה המרחבית שלהם, מעוררת תהיות. מדוע מסכימים המהגרים לשותפות לא שוויונית שכזו? טד גור (Gurr 1993) סבור שמהגרים נוטים לאמץ את הערכים של בני הקבוצה הדומיננטית בחברה המארחת כדי לזכות בהטבות חומריות. אורן יפתחאל ואלכסנדר (סנדי) קדר (2003, 23–24) טוענים שהשתלבות ההדרגתית של קבוצת המהגרים בלאום האתני הדומיננטי, "גם אם כמעמד נחות, מבטיחה את יתרונה של קבוצת ה'מהגרים' על קבוצת ה'ילידים'". בהקשר לתחום הקרקעי הם מציינים כי המהגרים "זכו ברוב המקרים רק בזכויות חלקיות ובנתחים קטנים-יחסית מן המקרקעין, וכך נהפכו ברובם לנהנים מהמערכת" (שם, 25).

אולם חלוקת נתחים קטנים מן המקרקעין אין בה די כדי להסביר את כינון הלאום סביב המייסדים והמהגרים. לטענתנו, הנכחתם של המהגרים בסמוך ל"אויב" מסייעת לכלול אותם בלאום ותורמת להבניית זהותם הטריטוריאלית. הנכחה זו היא מתוצריו החשובים של פרויקט ההנדסה הדמוגרפית והיא עשויה לערוב להצלחתו, בתנאי שאינה נעשית בכפייה. כך, יישובם הכפוי של מזרחים בשנות החמישים ב"מושבי עולים", שהוקמו באזורי ספר, עורר מחאה בדמות עזיבת המושבים, למרות שהתיישבות זו נחשבה בשעתה אמצעי מרכזי למימוש היעדים הלאומיים של פיזור אוכלוסין וכור היתוך (קמפ 2002). לטענת אלה שוחט (2001, 173), יישוב המזרחים על אדמות פלסטיניות או במובלעות מרחביות בסמוך לפלסטינים "הפך [את] גופם... לגדר-החיה של המדינה". תרומת ההתיישבות למשימה הלאומית של ייחוד הארץ זכתה להלל ושבח, ועל הערכיות שנשא המזרחים הוטל אות קלון במסגרת הבניית הלאומיות היהודית-ישראלית (שם). תהליכים אלו רק העצימו את זיקתם של המזרחים לצינונות. תהליך דומה התרחש עם יישובם של חרדים בשטחים הכבושים: רובם נעדרו מלכתחילה זיקות ציוניות, אלא שמצוקת הדיור שלהם, שנוצרה עקב מדיניות מפלה, נוצלה לשם הפיכתם לכוח מתנחל בשטחים, ובכך הועצמה זיקתם ללאומיות הרדיקלית האנטי-פלסטינית. כלומר, יכולתה של חברה המתיישבים להנדס את המרחב, וליצור חיכוך שלילי בין קבוצות פריפריאליות בתוך הלאום לבין הילידים, עשויה להעצים את זיקתן של הקבוצות הפריפריאליות אל הלאום הדומיננטי. כמובן, אין להתעלם מן ההטבות החומריות המוענקות למהגרים במסגרת תהליכים אלו.

מתוך פרספקטיבה זו נשוב עתה לדון ביישוב המהגרים היהודים בלוד. כחודש לאחר כיבוש לוד ורמלה פנתה מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית למשרד הביטחון בבקשה להפסיק את פירוק התשתיות הכלכליות בערים אלו כדי ליישב בהן מהגרים-פליטים יהודים (Yacobi 2002). בשלב ראשון יושבו בלוד כ-10,000 מהגרים בבתיים נטושים, שהועברו אל המפקח על נכסי נפקדים ואל רשות הפיתוח. בשונה מערים ומכפרים שבהם לא נותרה כלל אוכלוסייה ערבית לאחר המלחמה, בלוד נותרה כאמור אוכלוסייה ערבית, שנוכחותה בלב המדינה הצעירה דרבנה את הרשויות לקדם תוכנית ליישוב יהודים בעיר. כך הפכו לוד ורמלה השכנה למוקד מרכזי לקליטת מהגרים יהודים (גולן 1993).

דוד זסלבסקי, מנהל המחלקה לתכנון ולפיתוח באגף השיכון, פנה באוגוסט 1950 לאגף התכנון במשרד ראש הממשלה בבקשה להעביר מתיישבים ממחנה העולים בבאר-יעקב ללוד ולרמלה, "שתמיד שאפנו לפיתוחן הנוסף ולשיפור דמותן העירונית".⁹ נוסף על כך, בלוד התיישבו חיילים משוחררים, מורים ועובדי מינהל, ששוכנו בבתיים ממאגר הרכוש הנטוש (שם). המתיישבים סבלו מצפיפות דיור שהביאה רבים מהם לפלוש לבתיים ריקים באזור ה"סקנה", שבו התגוררה האוכלוסייה הערבית שנותרה בעיר.¹⁰ עד מהרה החלה להתפתח תחושת מרמור בקרב המהגרים בשל תנאי הדיור הדלים ובשל הקרבה לאוכלוסייה הערבית.¹¹ מצוקות אלו הביאו חלק מהמהגרים היהודים, בעיקר אלו ממזרח אירופה, לעזוב את לוד. רוב המתיישבים היהודים שהגיעו לעיר לאחר המלחמה היו פליטים מאירופה ומיעוטם מאסיה ומצפון אפריקה. ואולם, ב-1969 רק 24% מהמהגרים היהודים שחיו בעיר הגיעו מאירופה, 50% באו מצפון אפריקה ו-18% במקורם ממדינות המזרח התיכון (השמשוני 1969). ב-1989 73% מהיהודים בעיר היו מזרחים.¹² תמונה זו עתידה להשתנות בשנות התשעים, עם הגעתם של מהגרים מברית המועצות לשעבר.

תהליכי השליטה הדמוגרפית נועדו כאמור לשנות לטובת היהודים את היחס המספרי בין האוכלוסייה הערבית לזו היהודית, או לפחות לשמר את הפער הקיים. ואכן היחס נשמר בשלושת העשורים הראשונים לכינונה של המדינה. מאמצע שנות השבעים החל להסתמן שינוי: שיעור האוכלוסייה הערבית בעיר הוכפל ושיעור האוכלוסייה היהודית נמצא במגמת ירידה. בשנות התשעים חלה האטה במגמה זו, בעקבות ההגירה מברית המועצות לשעבר. אולם בשנת 2000 הגיעה אל קצה האטה המגמה, ושיעור האוכלוסייה הערבית בעיר עמד על 21.4%.¹³ כיצד ניתן להסביר התפתחות זו לאור תהליכי הייחוד המאומצים שעליהם הצבענו?

⁹ "שיכון עולים בלוד וברמלה", 27.8.1950, ארכיון המדינה, גל/4019.

¹⁰ הוועדה הזמנית של המעברות בלוד, 1.7.1957, ארכיון המדינה, גל/4019.

¹¹ "דוח ממחלקת הביטחון רמלה-לוד", 2.6.1949, ארכיון צה"ל, 31/50/1860.

¹² "דמוגרפיה", 20.6.1993, ארכיון עיריית לוד. במסגרת מאמר זה לא נוכל לדון בתפקידם של המזרחים בפרויקט הייחוד בישראל בכלל ובלוד בפרט. בנושא זה ראו קמפ 2002; Yacobi; Yiftachel 2000; 2002; 2003; Tzfadia 2000.

¹³ להרחבה בנושא הדמוגרפי בלוד ראו Yacobi 2002; 2003.

התשובה נעוצה בריכוז פליטים פנימיים מכפרים באזור לוד, וכך בהעברת פליטים פנימיים מאזור השרון והמשולש בשנות החמישים,¹⁴ כחלק מתפיסה המבקשת לרכז מספר רב של ערבים בשטח מצומצם. כמו כן הועברו אל לוד משפחות ממג'דל (אשקלון) ב-1949,¹⁵ ובשנות השישים יושבו ביוזמת המדינה משפחות בדוויות מאזור הנגב בצפון לוד ובשכונת הרכבת. מאז 1967 מיישבת מדינת ישראל "משתפי פעולה" פלסטינים בעיר, ואוכלוסייה ערבית נוספת מגיעה ללוד מהגדה המערבית באמצעות קשרי נישואין.¹⁶

ביטוי נוסף להיררכיה החברתית בעיר עולה מתבניתה הסגרגטיבית. האוכלוסייה היהודית מרוכזת בעיקר באזורים הדרומיים והמזרחיים של לוד, ואילו האוכלוסייה הערבית מרוכזת בעיקר באזורים הצפוניים והמערביים (יעקובי 2003). מובן שאין זו תבנית סטטית: היא משתנה בהתאם לצורכי האוכלוסיות או על פי מדיניות עירונית וממשלתית מכוונת. שינוי כזה חל עם הקמת שכונת גני-אביב ואכלוסה ברוסים, כטריז בין השכונות הערביות של העיר.

ב. מאתניקוס לאתנוס: הציר התרבותי-פוליטי

בשנות התשעים היגרו לישראל כ-850 אלף איש מברית המועצות לשעבר.¹⁷ היה זה גל ההגירה הגדול ביותר מאז 1948. בין המניעים לו היו מצוקות כלכליות וביטחוניות ושאיפה לשיפור איכות החיים. על פי רישומי משרד הפנים, ב-31 בדצמבר 2002 גרו בלוד 19,569 מהגרים (שהיגרו לישראל מ-1 בינואר 1989 ואילך), מהם 16,651 מברית המועצות לשעבר ו-2,914 מאתיופיה. אוכלוסיית המהגרים מברית המועצות לשעבר מונה כ-23% מאוכלוסיית העיר (המשרד לקליטת העלייה 2003).

יוכח מחקרי התעורר בשאלת השפעתה של ההגירה הרוסית על הפוליטיקה ועל המרחב בישראל. חוקרים רבים¹⁸ רואים במגמות ההתבדלות של הרוסים ובהיווצרותה של מובלעת תרבותית-רוסית ביטוי לביקורת על הישראליות, על תרבותה ועל תפיסותיה הלאומיות. לטענתם, ביקורת זו מתורגמת להעדר זיקה ציונית, ואגב כך היא תורמת לפיתוח אופי פלורליסטי בחברה הישראלית. סממנים של התקרבות אל הישראליות ואל הלאומיות היהודית, הניכרים למשל בזירה הפוליטית, נועדו על פי תפיסה זו "להשיג את מרב האמצעים החומריים על מנת לשמר את החומות התרבותיות-אתניות" (קימרלינג 1998, 291). אנו מסתייגים מפרשנות זו;

14 כהן 2000; Falah 1996; Yacobi 2003.

15 "פינוי העירה מג'דל מתושביה הערבים", 14.11.1949, ארכיון צה"ל, 32/50/1860.

16 ראיון עם ז'ק שטרית, דובר עיריית לוד, 20.11.2000; ראיון עם עודד ארנון, מהנדס עיריית לוד, 13.12.2000. ראו גם Yiftachel and Yacobi 2003.

17 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2001; DellaPergola; Al-Haj and Leshem 2000; Horowitz 1996; 1998.

18 בהם יוליה לרנר (2001), סבינה ליסציה ויוחנן פרס (2000), ברוך קימרלינג (1998) ומאג'ד אל-חאג' (Al-Haj 2002).

ממחקרנו עולה כי הרוסים מבקרים את החברה הישראלית דווקא על התרופפות הלאומיות ועל מה שנתפס בעיניהם כמתיונות-יתר של המשטר כלפי האוכלוסייה הפלסטינית. בכך הם קרובים אל האגפים הרדיקליים של הלאומיות היהודית. בשל מאפיינים אידיאולוגיים אלו קל היה להטיל עליהם את התפקיד של בלימת תהליך הערביזציה בלוד, והם נתפסו כמענה להגירה היהודית מן העיר (עיריית לוד 2000).

הזיקה של מהגרים רוסים ללאומיות רדיקלית מקורה במצע תרבותי-פוליטי שהביאו עמם מברית המועצות לשעבר. דימיטרי שומסקי (2001) מצביע על תהליכי ההבניה של שתי זהויות בברית המועצות לשעבר. הראשונה היא ה"אתנוס", "האומה הילידית", שמעמדה הובנה "כישות ביולוגית נצחית המושרשת בטריטוריה מסוימת מקדמת דנא" (שם, 20). הזהות השנייה היא ה"אתניקוס", ישות אתנית שאינה שותפה לבעלות על הטריטוריה האתנית, מעין מיעוט לאומי שנוכחותו מעוררת מתחים רבים עם קבוצת האתנוס. לתפיסה זו ביטויים מעשיים, שנועדו ליצור יציבות פוליטית במציאות רב-אתנית: מתן לגיטימציה להתפשטות מרחבית של האתנוס על חשבון שטחי המחיה של האתניקוס, בליווי תחושות אנטי-מזרחיות ואנטי-מוסלמיות (כמו גם אנטי-יהודיות) כלפי תושבי הרפובליקות האסיאתיות, שהיו חלק מברית המועצות.

שומסקי מודע לקווי הדמיון למצב הגיאוגרפי בישראל, ומבקש להסביר את יחסם של הרוסים למיעוט הערבי לא רק על רקע פטריוטיות יהודית או תחרות על משאבים, אלא כחלק מתהליך הבניית הזהויות שהוטמעו בהם בברית המועצות. עם הגיעם לישראל, הזהויות מפורשות מחדש, והרוסים רואים את עצמם חלק מהאתנוס, ואילו בערכים הם רואים קבוצת מיעוט לאומי — האתניקוס. תהליך ההגירה של יוצאי ברית המועצות כרוך אפוא בעלייה בסטטוס הלאומי מקבוצת מיעוט, אתניקוס בברית המועצות לשעבר (לפחות לגבי היהודים שבהם), לבני קבוצת האתנוס היהודית בישראל. בתהליך זה מעוצב הדימוי החלוצי של המהגרים הרוסים כחלק מן המערכה הציונית נגד המיעוט הערבי, מערכה שבה "כל פעולה של המיעוט, שמטרתה לשנות את המצב הקיים, נתפסת כסכנה קיומית לרוב היהודי ולכן מאפשרת לרוב לנקוט את כל אמצעי ההגנה הנחוצים, כולל הפקעת הבסיס האזרחי להמשך ישיבתו של המיעוט בארץ" (שם, 35).

הניתוח של שומסקי, המתייחס אל היהודים בקרב המהגרים הרוסים, מעורר שאלות לגבי ההבדלים בינם לבין הלא-יהודים מבין הרוסים. העובדה שרבים מהמהגרים הרוסים אינם יהודים (Lustick 1999) עשויה לכאורה להחליש את הטענה שלנו לגבי יכולתה של האוכלוסייה המהגרת לשאת את תפקיד מייחדי המרחב. אולם חשוב לזכור שהאפליה המבנית של המיעוטים בברית המועצות עיצבה את חווייתם האזרחית של כל אזרחי ברית המועצות, יהודים ולא-יהודים כאחד, ולכן למהגרים כולם יש "הכשרה בסיסית" לקבל בהבנה את המדיניות המפלה כלפי הפלסטינים. המהגרים הלא-יהודים מצטרפים אל הקולקטיב היהודי בישראל מתוקף חוק השבות, מתוקף חובות אזרחיות המוטלות בעיקר על יהודים (כגון שירות צבאי) או מתוקף הטבות חומריות המוענקות להם, וכך מטושטשים ההבדלים בינם

לבין המהגרים היהודים, לפחות בכל הקשור לזיקה הלאומית ולאופן ההתייחסות אל הסוגיה רוב-מיעוט.

בסיקור של מערכת הבחירות האחרונה שהתנהלה בלוד, שיוצג בהמשך, אכן הודגש התפקיד שהוטל על הרוסים, בלי שהוזכרה דתם. בכתבה שהתפרסמה במוסף וסטי 2 מוצג תפקידם של הרוסים בעיר לוד:¹⁹

לוד היא אחת הערים הבעייתיות ביותר בארץ... תושבים רבים עוזבים את העיר, אבל היא לא מתרוקנת: מאות משפחות ערביות מהשטחים חודרות אל העיר בצורה בלתי חוקית ומתבססות בה. האם לוד תישאר עיר יהודית, או שמא מכאן תתחיל להתממש "זכות השיבה" של הערבים?... רק הקהילה הרוסית, הגדולה מבין קהילות העיר, יכולה לעמוד מנגד ולחסום את ניסיונות ההתפשטות של הערבים בלוד (פולק 2002, ההדגשה שלנו).

ראינו, אם כן, שהציר ההיסטורי-חברתי והציר התרבותי-פוליטי תורמים להבניית זהותם הטריטוריאלית של הרוסים ולקביעת יחס האדנות כלפי האוכלוסייה הערבית. להשלמת התמונה יש לבחון את המימד הגיאוגרפי ואת יצירתה של מובלעת רוסית בדמות שכונת גני-אביב בסמוך לריכוזי האוכלוסייה הערבית. בחינה זו תאיר את הציר הלאומי-כלכלי, שבמסגרתו אידיאולוגיות ואינטרסים לאומיים מקודמים באמצעות כלכלת השוק החופשי, ואינטרסים כלכליים ניאורליברליים מקודמים בשם הלאומיות. תופעות אלו ניכרות במובהק בשנות התשעים, נוכח תהליכי ההפרטה וחידרתם של ערכים ניאורליברליים לחיים הכלכליים והחברתיים (אלתרמן 1999 ; Feitelson 1999).

ג. הפרטת הקליטה, התכנון והבינוי: הציר הלאומי-כלכלי

יש הגורסים כי תהליכי הגלובליזציה המואצים והמעבר לכלכלת שוק ניאורליברלית הביאו לשחיקת הגמוניות לאומיות, צמצמו את יכולתן של מדינות לעצב את המרחב בכלל ומרחבים עירוניים בפרט, ופגמו ביכולתן של חברות מתיישבים לנייד מהגרים אל הספר (Pearson 2000). לפי תפיסה זו, המעבר החד לכלכלה ניאורליברלית העלה את משקלם של גורמי שוק בקביעת אופיין של חברות, ובהן החברה הישראלית (רם 1999 ; Nitzan and Bichler 2002). תהליך זה מתקיים בד-בבד עם תהליכים חברתיים נוספים, הנעים בין מגמות של אינדבידואליזציה וצמצום המחויבות ל"טוב משותף" לבין "אקטיביזם חברתי המכרסם... במבנים הגמוניים" (זיו ושמיר 2003, 85). בתהליכים חברתיים אלו משולבים גם תהליכים מרחביים, והם מונעים בידי שחקנים בשוק החופשי, ארגוני מומחים וקואליציות אד-הוק, המצויים כולם מחוץ למבנים פוליטיים המזוהים עם המדינה, ולכן אינם מחויבים לשרת אינטרסים לאומיים.

¹⁹ כל הציטוטים מתוך העיתון וסטי תורגמו מרוסית.

מחקרנו בלוד מתקשה לקבל תפיסה זו. לדידנו, השינויים שתוארו לעיל לא כרסמו באינטרסים לאומיים, קל וחומר שלא במבנים הגמוניים, ולא יצרו בהם תמורות משמעותיות, אלא הביאו להגמתם ולהתאמתם למציאות המשתנה. אחד הביטויים להתגשות המבנים ההגמוניים הוא התפתחותו של שיח ניאורליברלי, המבוסס "על לוגיקה מובהקת של שוק, זכות קניין, תחרות וחופש בחירה" (שנהב 2003, 8). לכאורה, שיח זה אינו מקנה עדיפות בהקצאת טובין לקבוצות בהתאם לזיקתן למדינה, ואינו מאפשר למדינה לנייד קבוצות אוכלוסייה על פי אינטרסים לאומיים. אולם בחינה ביקורתית מגלה כי השיח הניאורליברלי מטשטש את העובדה שמאחורי מנגנוני שוק וביורוקרטיה פועלת היד המכוונת של המדינה. למעשה, המדינה אינה נחלשת: היא ממשיכה לשלוט במשאבים חומריים כגון קרקע, במתן זכויות חזקה על קרקע וביוזמות תכנון, ונהנית מפירות ההשבתה של הקרקע. שליטת המדינה במשאבים מקנה לה תפקיד חשוב בקביעת שחקניו המרכזיים של השוק חופשי, וכך היא מכפיפה את השוק לאינטרסים שלה. אם כן, ההפרדה בין המדינה לשוק החופשי אינה מוחלטת, ובמידת-מה זוהי אשליה. בפועל מתקיימים יחסי גומלין המסתתרים מאחורי מסכות של שיח ניאורליברלי, טכנוקרטיה ושיקולים מקצועיים.

תופעה זו מועצמת בחברות מתיישבים הנוטות לשמר זיקות אידיאולוגיות וחומריות מיוחדות בין הלאום לקרקע (Anderson 2000). זיקות אלו מתורגמות להקניית תנאים עדיפים לשחקנים מקבוצת המייסדים ולמעטים מבין המהגרים המאוחרים, המזוהים אידיאולוגית עם האינטרסים של המדינה. שיתוף הפעולה בין המדינה לשחקנים נבחרים מהשוק החופשי מגולם במקרה של לוד בציר הלאומי-כלכלי.

הקמתה של שכונת גני-אביב ארכה פחות מחמש שנים; היא הוקמה על שטח חקלאי ואוכלסה בעיקר ברוסים. עובדות אלו חריגות משתי בחינות: ראשית, זמן ההקמה של השכונה קצר מהרגיל, שהרי ההקמה כרוכה ברכישת קרקעות מידי חוכריהן החקלאים, בהפשרת קרקע חקלאית ובשינוי ייעודה למגורים, שינוי גבולות מוניציפליים, בניית כ-4,000 יחידות דיור קטנות יחסית ומכירתן. שנית, הרכב האוכלוסייה ראוי לציון: על פי הספרות הגיאוגרפית, אכלוס מהגרים חדשים בדירות חדשות שנבנו על קרקעות חקלאיות במרכז המדינה איננו תופעה מקובלת. כפי שכותב עמירם גונן (1991, 36):

במרכז הארץ, קרקעות שהופשרו נמצאות בדרך כלל בשולי הערים ושם רב הביקוש מקרב בני המעמד הבינוני המחפשים אחר בית בפרבר: וילה, קוטג' או תחליפם. על כן אפשר לצפות כי חלק ניכר מן הקרקעות... ישמשו באופן מיידי את אותם משקי הבית החדשים מקרב הוותיקים בני המעמד הבינוני.

כדי להבהיר את התנאים שאפשרו את הקמת שכונת גני-אביב וכדי להאיר את הממדים הלאומיים-כלכליים של קליטת הרוסים בישראל, נתאר את מדיניות השיכון של המהגרים הרוסים בשנות התשעים, ונתמקד במדיניות המקרקעין והתכנון. מדיניות זו נודעה בשם "הקליטה הישירה" והעניקה למהגרים חופש בבחירת אזור המגורים המועדף עליהם —

לכאורה בניגוד להנדסה דמוגרפית. אלא שחופש הבחירה היה רק למראית עין; למעשה נותרו הכוונות להשתמש במהגרים לצורך ייחוד המרחב (Tzfadia 2000).

כיצד מנתבים את קליטת המהגרים כך שתסייע ליישום השאיפות לייחוד הארץ, בעידן שבו יכולתה של חברת המתיישבים ליישם את פרויקט ההנדסה הדמוגרפית הולכת ונשחקת? כאן נועד תפקיד מכריע למשטר ההפרטה הזוחלת של המקרקעין ולמדיניות התכנון: במקום להפנות את המהגרים לאזור גיאוגרפי מסוים ולהקצות להם דירות בפרויקטים ממשלתיים, כפי שנהגו בשנות החמישים,²⁰ העניקה מדיניות הקליטה הישירה לכל משפחת מהגרים תקציב חד-פעמי לשכירת דירה בשנה הראשונה בכל מקום ברחבי הארץ שבו היא חפצה לגור (הכהן 1994). בתום השנה הראשונה נהנה המהגר מאחת משלוש הטבות בתחום הדיור: סיוע בשכר דירה, סיוע בדיור ציבורי או סיוע ברכישת דירה.²¹ תוכנית זו התבססה על ההנחה שכוחות השוק יתמודדו לבדם עם צורכי הדיור של האוכלוסייה המהגרת (Doron and Karger 1993), אולם בפועל כבר בראשית 1990 הסתמן מחסור בדיור, שאיים לפגוע גם באוכלוסייה הוותיקה (Alterman 1995).

משבר הדיור הביא לשינוי המדיניות הממשלתית לקליטת המהגרים: במקום תלות מוחלטת בשוק הפרטי עברו ליוזמה ציבורית רחבת-היקף (שם), שנוצלה לקידום אינטרסים לאומיים (Tzfadia 2000). כדי לאפשר את השינוי הזה ננקטו כמה צעדים: הממשלה החליטה על הפשרת קרקעות חקלאיות לבנייה למגורים;²² נחקק תיקון לחוק התכנון והבנייה (הוראת שעה), התש"ן-1990;²³ והוענקו תמריצים לקבלנים לשם זירוז תהליכי הבנייה. יתרון של ההחלטות מנקודת מבטה של המדינה הוא שאין הן כרוכות בעלות כספית ישירה מקופת המדינה, למעט מענקי זירוז שעלותם נאמדת בעשרות מיליוני שקלים בשנה בלבד (מבקר המדינה 1991; 1992; 2001), ושמשך השיכון אינו מופקד ישירות על הבנייה. כמו כן, ההחלטות מנצלות את בעלות המדינה על המקרקעין ואת שליטתה בזכויות התכנון

20 אלמלך ולוין-אפשטיין 1998; יפתחאל וצפדיה 1999; קלוש ולוין 2003.

21 בשנים 1990-1999 העניקה מדינת ישראל מענקים והלוואות ל-195 אלף משפחות מהגרים מברית המועצות לשעבר. ב-1999 עמד סכום הסיוע על כ-1.4 מיליארד ש"ח, מחציתו ניתן כהלוואות ומחציתו כמענקים (מבקר המדינה 2001). לפירוט נוסף ראו <http://www.moia.gov.il/ivrit/thumei/diur/diur.html>.

22 להלן החלטות הממשלה החשובות לעניין שכונת גני-אביב (מבקר המדינה 1991): ב-2.10.1989 החליטה ועדת המנכ"לים לענייני קליטה להטיל על מינהל מקרקעי ישראל (להלן ממ"י) להחיש את הקצאת הקרקעות לשם הוזלת מחירן. ב-14.5.1990 החליטה הממשלה להסמיך את שר החקלאות לפעול להקצאה מיידית של קרקעות חקלאיות פנויות ולשינוי ייעודן. שר החקלאות התבקש להפשיר 90 אלף דונם. ב-2.8.1990 החליטה הממשלה לשווק קרקע להקמת 45 אלף דירות, ועוד 50 אלף מגרשים לבנייה צמודת קרקע במרכז הארץ. באוגוסט 1990 ביקשה הממשלה מממ"י להגיש עד ינואר 1991 תוכנית לבנייה של מאה אלף יחידות דיור. ראוי להדגיש שבידי ממ"י היו באותה עת עתודות קרקע בהליכי תכנון או בנייה ל-169 אלף יחידות דיור.

23 על פי התיקון הוקמו בתחומי כל מחוז ועדות לבנייה למגורים (ול"לים), שהוסמכו לדון ולהחליט בהליך מקוצר לגבי תוכניות לבניית 200 יחידות דיור ומעלה. בוועדות אלו היה רוב לנציגי הממשלה, ולכן בדרך כלל לא היה בכוחן של הרשויות המקומיות להתנגד לתוכניות.

לצורך זירוז הליכי האישור של התוכניות ולהפחתת העלויות שהקבלנים צריכים להוציא על הפרויקט, באמצעות שינוי ייעודי הקרקע. זוהי תרומת המדינה לשוק החופשי ביחסים בציר הלאומי-כלכלי, ובתמורה, כפי שיתברר בהמשך, יקדם השוק החופשי אינטרסים לאומיים. כדי ליישם את הוראות הממשלה בדבר זירוז הפשרתן של קרקעות חקלאיות לצורכי בנייה למגורים, התקבלה במינהל מקרקעי ישראל (להלן ממ"י) במאי 1992 החלטה 533. פרויקט גני-אביב נחשב לפרויקט הגדול ביותר במסגרת החלטה 533, שנועדה, לדברי מנכ"ל ממ"י אז, מיכאל ורדי, "לשחרר קרקעות לבנייה במרכז הארץ, לצורך הורדת מחירי הדיור".²⁴ כדי למנוע את התנגדות החקלאים, העניקה להם החלטה 533 פיצוי גבוה: הם הוזמנו לבחור בין פיצוי כספי מממ"י בשווי של עד 40% מערך הקרקע (לאחר שינוי ייעודה לקרקע לבנייה), לבין התקשרויות עם יזמים לשם הקמת פרויקטים של נדל"ן, ללא-מגבלות תכנון או אישור. על פי האפשרות השנייה, הרלוונטית יותר לפרויקט גני-אביב, נדרשו חוכרי קרקעות חקלאיות לשלם לממ"י דמי חכירה מהוונים בשיעור של 51% משווי הקרקע על פי ייעודה החדש. ההחלטות על הפשרת קרקעות לבנייה למגורים, מינוי הוועדות לקיצור הליכי התכנון והבנייה (ול"לים) ומענקי הזירוז הביאו לתנופת בנייה בישראל (כרמון 1999). קצב הבנייה למגורים הממוצע לשנה ביחס למספר התושבים היה בשנים 1991–1993 גבוה ב-175% משהיה בשנים 1988–1990. אבל יחידות הדיור שהוקמו בשנים אלו היו קטנות: בשנים 1988–1990, כ-25% מן היחידות היו בנות שלושה חדרים ומטה, לעומת כ-40% בשנים 1991–1993 (צפדיה ופתחאל, בהכנה). הליכי הזירוז שאפשרו הול"לים הובילו לבנייה באיכות ירודה, לחוסר התאמה בין התוכניות לצורכי הדיירים ולהעדר שירותים לציבור (מבקר המדינה 1992). יחידות דיור קטנות וחוסר התאמה לצורכי הדיירים אפיינו גם את שכונת גני-אביב בלוד, שבה נעסוק כעת.

ד. "מי שיגור בגני-אביב יגור למעשה בפרבר של תל-אביב"²⁵

בנובמבר 1991 אושרה בול"ל תוכנית להקמת שכונה בצפון-מערב לוד, בסמוך לשכונה הערבית פרדס-שניר. התוכנית שינתה את ייעוד הקרקע מחקלאות למגורים, בצפיפות של 16 יחידות לדונם, היינו 4,125 יחידות מגורים בגודל ממוצע של 72 מ"ר. 2,000 מן היחידות היו אמורות להיבנות בשטחה של לוד, והשאר בשטח המועצה האזורית עמק לוד. בתוכנית נקבע גם כי יוקמו שני מרכזים מסחריים וגני ילדים ויוקצו שטחים פתוחים לציבור (תוכנית לוד ב"מ, 1/30-ג). זו עתידה להיות שכונת גני-אביב.

²⁴ רוזנצוויג 1993. את דבריו של ורדי, מנכ"ל ממ"י, יש לקבל בהסתייגות: כחצי שנה לאחר הראיון התייחס יונתן גולני, ראש מינהל התכנון במשרד הפנים, להחלטה 533 ולממשיכת דרכה, החלטה 611: "המטרה הראשונה היתה לעזור לחקלאים באמצעי ייצור חלופיים עקב המשבר בחקלאות" (פטרסבורג 1994).

²⁵ מתוך מודעת פרסומת לשכונת גני-אביב, וסטי, מוסף חלונות, 9.1.1997.

ב-1993 רכשה חברת "פפו מפעלי בנייה"²⁶ כ-1,300 דונם של קרקע חקלאית בשטח המועצה האזורית עמק לוד. זכויות החכירה של הקרקע נרכשו מידי חקלאים במחיר של כ-12 אלף דולר לדונם. סכום זה גבוה ממחירה של קרקע חקלאית (2,000–3,000 דולר לדונם), אבל נמוך בהרבה ממחירה של קרקע המופשרת לבנייה (מאה אלף עד 300 אלף דולר לדונם). שווי העסקה כולה הוא כ-16 מיליון דולר. עם רכישת הקרקע החלה החברה בהפשרתה למגורים בהתאם להחלטה 533 של מ"מ ולתוכנית שאושרה בול"ל (רוזנצווייג 1993). כמה חודשים מאוחר יותר הועברה הקרקע לידי חברת מגדל הזוהר²⁷ והחלה הבנייה. בדיעבד התברר שרשם הקבלנים לא אישר לחברה לבנות בהיקפים אלו. ב-1994 התברר כי חברת מגדל הזוהר חרגה מן התוכנית ובנתה 17.6 יחידות לדונם במקום 16; היחידות הנוספות ניכרו בעיקר בתוספת קומות לבנייני המגורים. עוד חרגה החברה מהתחייבויותיה בתוכנית בכך שלא הקימה מוסדות חינוך, מוסדות דת ושטחים פתוחים. ב-1999 הגישה מדינת ישראל תביעה כספית על סך 18.5 מיליון שקל נגד חברת מגדל הזוהר בטענה שהבנייה החלה בלי שניתן היתר מרשם הקבלנים, וכי יועץ החברה מסר תצהירים כוזבים באשר למועד תחילת הבנייה כדי לזכות במענקי הזירו. בהתבסס על התצהירים הכוזבים שילם משרד השיכון לחברה 16.7 מיליון ש"ח. סכום זה היה כמחצית ממענקי הזירו שהעניק המשרד ב-1994 (וסרמן 1997).²⁸ חשדות ותביעות משפטיות אלו מצטרפים לשורה של תביעות ותלונות נוספות שהוגשו נגד חברת מגדל הזוהר ונגד היועץ דוד אפל, ובהן כתב אישום בעניין מתן שוחד לראש העירייה בני רגב.²⁹

שיווק הדירות החל בשלבי הבנייה הראשונים. כדי למשוך קונים הודגש מחירן הזול

²⁶ בעליה של החברה היה איש העסקים אלי פפושדו, והיא יוצגה בידי עורך הדין דרור חוטר-ישי.

²⁷ בבעלות החברה עמדו משקיעים מחו"ל שזהותם לא נחשפה. הנאמן מטעם הבעלים היה נשיא לשכת עורכי הדין בשעתו, עורך הדין דרור חוטר-ישי. חבר הכנסת מיכאל קליינר (שבאותה עת לא כיהן כחבר כנסת) הועסק בחברה כמשפטן החתום על ייפויי כוח של לקוחות לרישום הערות אזהרה בטאבו. חבר הכנסת עורך הדין ראובן ריבלין, שאף הוא לא כיהן באותה תקופה כחבר כנסת, הועסק ברישומים בטאבו. יועץ הפרויקט היה דוד אפל (רוזנצווייג 1993).

²⁸ א 1951/99 מדינת ישראל נגד חברת מגדל הזוהר בע"מ. נגד דוד אפל מתנהלת חקירה פלילית בגין הגשת תצהיר כוזב. לטענת המדינה החלה הבנייה בשכונה בסוף 1993, ואילו בתצהירים שהגישה החברה דווח כי הבנייה החלה ב-1994. פרק הזמן המבדיל בין המועדים קריטי: על פי המועד שעליו דיווח אפל זכאית החברה לקבל מענקי זירו, ואילו התחלת הבנייה בסוף 1993 לא אמורה לזכות את החברה במענקים (לביא 1997).

²⁹ להלן העתירות המשפטיות שהוגשו נגד חברת מגדל הזוהר בעניין שכונת גני-אביב: בג"ץ 600/97 רן כהן נגד חברת מגדל הזוהר לבניין בע"מ; א 1951/99 מדינת ישראל, משרד השיכון נגד חברת מגדל הזוהר לבניין בע"מ ("החזרת" תמריצים); ה"פ 11015/99 עיריית לוד נגד חברת מגדל הזוהר בע"מ (תשלום חוב ארנונה); א 2822/99 סופר גז נגד חברת פז גז ומגדל הזוהר לבניין בע"מ (הפרת חוזה); א 81109/99 בנק ירושלים נגד חברת מגדל הזוהר (תשלומי הלוואות); בג"ץ 2343/02 אירונמטל נגד מינהל מקרקעי ישראל וחברת מגדל הזוהר לבניין בע"מ (הארכת חוזה חכירה). ב-11.9.2003 הגישה פרקליטות המדינה כתב אישום נגד דוד אפל בחשד למתן שוחד לבני רגב, שכיהן כראש עיריית לוד ב-1998, בתמורה לקידום ענייניו בגני-אביב.

של הדירות, שהתאפשר בזכות רכישת הקרקע החקלאית במחיר נמוך. במודעת פרסומת בעיתון וסטי, שכוונה אל קהל היעד העיקרי – מהגרים רוסים – מוצגת השכונה כפרבר של תל-אביב, בלי לציין שהיא נמצאת בשטח העיר לוד:

אנחנו מדברים כאן על מחיקת הגבולות בין תל-אביב לערי הלוויין שלה. בתוך שנה-שנתיים תחבר רכבת פרברים אקספרס את כולם לעיר אחת גדולה. מי שיגור בגני-אביב יגור למעשה בפרבר של תל-אביב.³⁰

בהמשך, כאשר הוצגה דירה לדוגמה, פרצה חברת מגדל הזוהר דרך עפר מאזור התעשייה של לוד כתחליף לדרכי הגישה הקצרות אל השכונה מן העיר, ובעיקר משכונת פרדס-שניר. ניתן לשער כי צעד זה נועד לטשטש את נוכחותה של האוכלוסייה הערבית.

ההטבות הרבות שניתנו ליזמים ולרוכשי הדירות אכן משכו אל העיר מהגרים רוסים: 70% מתושבי שכונת גני-אביב הם רוסים, שביקשו להתגורר ב"פרבר של תל-אביב" ובו-בזמן מילאו את "ייעודם הלאומי", שהרי "גל העלייה מרוסיה... שמר על הפרופורציות בין יהודים לערבים בעיר".³¹ אולם שנים ספורות לאחר שהגיעו ללוד השתנתה שוב תמונת המצב: מהגרים שיכולתם הכלכלית השתפרה עזבו, ובשכונה נותרו משפחות חד-הוריות רבות ואוכלוסייה מבוגרת, שגילה מעל 65 (עיריית לוד 2000). מחירי הדירות בשכונה צנחו,³² בין השאר בשל הקרבה לפרדס-שניר, שנתפסה כמסכנת את השכונה היהודית החדשה, כפי שעולה מדבריו של תושב גני-אביב:

כל יום אני רואה אותם איך שהם רוצים להיכנס לשכונה שלנו. אמרו לנו שיהיה פה טוב, יהיה הכל: תהיה רכבת ישר לתל-אביב, שפה זה כמו תל-אביב, אבל יש פה רק ערבים (ראיון עם מישה, תושב גני-אביב, 29 בינואר 2001).

רבים מן התושבים הערבים בלוד, לעומת זאת, רואים בשכונת גני-אביב הזדמנות לשיפור תנאי המגורים שלהם. כך עולה, למשל, מדבריו של כמאל טאנוס, תושב ערבי (ראיון, 25 באוגוסט 2000): "נולדנו פה ואין לנו אלטרנטיבה אחרת. בגני-אביב יש הרבה דירות, זה די קרוב לשכונות הערביות. אז למה שלא נוכל לגור שם?"

אולם בעיר המעורבת, הנשלטת בידי היגיון דמוגרפי, האפשרות של תושב ערבי לקנות או לשכור דירה בגני-אביב מוגבלת. היזמים וחברת מגדל הזוהר חסמו כמעט כל דרך לעשות זאת, כפי שניתן ללמוד ממודעת פרסומת לרכישת דירה במקום (כל העיר, 4 באוגוסט 2000):

למרות התנאים המפתים המוצעים לכם כאן – אל תטעו לחשוב שמקבלים כאן כל אחד...

³⁰ ראו הערה 25.

³¹ "דמוגרפיה" 20.6.1993, ארכיון עיריית לוד.

³² ב-2001 נמכרה דירת שלושה חדרים בשכונה ב-56 אלף דולר (גלובס 2001), בעוד שבסוף שנות התשעים מכרה חברת מגדל הזוהר דירות דומות בכ-90 אלף דולר.

יש כאן ועדת קבלה לאישור כל המבקשים להתגורר כאן – על מנת לשמור על איכות החיים ועל רמת התושבים. וזאת במטרה למנוע בעיות חברתיות וחיכוכים מיותרים בעתיד.

יתרה מזו, חוזה המכירה של הדירות בגני-אביב מעגן את השליטה בשכונה:³³
 [סעיף] 22.01: לצורך שמירה על רמת תושבי השכונה, הקימה החברה... ועדת קבלה הממיינת את הבקשות לרכישת דירות בשכונה... ועדת הקבלה תשקול כל מועמדות לגופה, והיא חופשית לפי שיקול דעתה המוחלט לדחות כל בקשה לרכישת דירה ו/או לאשר רכישה כנ"ל מבלי שיהא עליה לנמק את החלטותיה.
 [סעיף] 22.02: כל מכירה ו/או השכרת דירה בשכונה חייבת לקבל אישור ועדת הקבלה. למניעת ספק מוסכם בין הצדדים כי לא תימסר חזקה בדירה מבלי שמקבל החזקה יאושר על ידי ועדת הקבלה.
 [סעיף] 22.05: הערה בנוסח סעיף זה תירשם בפנקסי המקרקעין ובצו הבית המשותף לכשירשם.³⁴

מהו מקומה של ועדת קבלה במרחב עירוני שבו, כפי שמלמדת הספרות, מועצמים האינטרסים הכלכליים של ההון הפרטי ומתממשים רעיונות ליברליים הנשמעים להגיון ההון (Katznelson 1996)? האם זוהי תרומתו של השוק החופשי לקידום האינטרסים הלאומיים, בתמורה להטבות הכלכליות שהעניקה המדינה לשחקנים בשוק החופשי, כגון הקלה בקבלת אישורי בנייה, קרקעות מוזלות ומענקי זירוז? או שמא החברה הקבלנית חוששת פן מכירת דירות לבני המיעוט תביא לירידת ערך הנכסים, כפי שמציעה הספרות הדנה בגורמים לסגרגציה אתנית (Keating 1996; Turner and Wienk 1993)? יתרה מזו, מהו תפקידה של המדינה וכיצד מגיבות זרועותיה נוכח מנגנוני השליטה שהפעילה החברה בקרקעות המדינה? בשאלות אלו נדון כעת, תוך התמקדות בהתנסותו של כמאל טאנוס, תושב ערבי מלוד שביקש לרכוש דירה בשכונת גני-אביב. נצביע על הזיקה בין המציאות העירונית לבין מארג הכוחות הלאומיים. השוק החופשי הוא למעשה אחד מזרועות המדינה, הממלא תפקיד מרכזי ביצירת סגרגציה על בסיס אתני, ובכך הוא מייצר את הציר השלישי בזהותם הטריטוריאלית של המהגרים – הציר הלאומי-כלכלי.

³³ מתוך חוזה לדוגמה שנערך בידי חברת מגדל הזוהר לבנין בע"מ.
³⁴ רישום הערה בפנקס המקרקעין מבטיח שליטה ארוכת טווח של החברה הקבלנית בהרכב האוכלוסייה: הרישום מחייב הן אנשים שקונים דירה ביד ראשונה מהחברה והן אנשים שקונים או שוכרים דירה בהמשך מידי אנשים פרטיים (ביד שנייה).

ה. שוערי הלאומיות

מאז 1998 מחזיק כמאל טאנוס במרפאת שיניים בשכירות בשכונת גני-אביב. בשנת 2000 הגיש טאנוס הצעות לרכישת שתי דירות בכינוס נכסים, שבעליהן הקודמים לא עמדו בתשלומי המשכנתה. עורכת דינו טענה שטאנוס בחר לרכוש דירה מכונס נכסים בלית ברירה, מתוך הערכה ש"בן מיעוטים" לא יוכל לרכוש דירה בשכונה זו בדרך אחרת.³⁵ ב-19 במאוס 2000 הגיש טאנוס הצעה על סך 90,500 דולר לרכישת הדירה הראשונה. הצעתו היתה הגבוהה ביותר, ואחריה הצעתם של בני הזוג פריזיק. ב-9 ביולי 2000 הזמינה כונסת הנכסים, עורכת הדין דלית לב, את בני הזוג פריזיק ואת כמאל טאנוס להליך של מכירה פומבית במשרדה, וגם בהזדמנות זו הגיש טאנוס הצעה גבוהה באלף דולר מזו של המתחרים. באופן מפתיע הגישה הכונסת להוצאה לפועל בקשה לאשר את מכירת הדירה לבני הזוג פריזיק, בלי להודיע לטאנוס על דחיית הצעתו.³⁶ להלן נימוקיה להחלטה:³⁷

3.א על פי הסכם רכישת הדירה שנחתם על ידי בני הזוג ... [בעלי הדירה] מחברת מגדל הזוהר מיום 16.12.94, סעיף 15 קובע כי כל מכירה ו/או השכרה של נכס בשכונה מחייבת הפעולה קבלת אישור ועדת הקבלה.

3.ג. אחד הקריטריונים של ועדת הקבלה לאישורו של רוכש נכס בשכונה, כפי שהוסבר לכונסת בעל פה על ידי מר קפלון משה מנכ"ל חברת מגדל הזוהר, הינו שירות צבאי, רוכש פוטנציאלי שלא שירת בצבא, לא יקבל אישור הוועדה לרכישת נכס בשכונה.

3.ד. המשיב 3 [כמאל טאנוס] הינו ערבי, ישראלי שלא שירת בצבא. המשיבים 4, 5 [הזוג פריזיק] הינם ישראלים ששירתו בצבא.

3.ו. מלכתחילה המליצה הכונסת בפני המשיב 3 לחזור בו מהצעתו לרכישת הדירה לאור העובדה כי אין סיכוי שהוועדה תיתן אישורה למכירת הדירה לו. אולם המשיב 3 התעקש על קיום ההתמחרות בטענה כי אם הצעתו תהיה גבוהה מזו של המשיבים 4, 5 יש לפנות לוועדה [ועדת הקבלה של מגדל הזוהר] לקבלת אישור – וזאת לאור העובדה שהקריטריונים של הוועדה אינם מפורסמים וידועים.

3.ט. הכונסת פנתה למר משה קפלון, מנכ"ל חברת מגדל הזוהר לבניין במטרה לקבל אישור הוועדה למכירת הנכס לכמאל טאנוס, מר משה קפלון הודיע בעל פה כי לא ייתן אישור הוועדה למר טאנוס כמאל לאור העובדה שבהיותו ערבי, לא שירת בצבא.

הכונסת פנתה לאישור מכירת הדירה לבני הזוג פריזיק. האישור התקבל, ובעקבותיו הגישה

35 ראיין עם עורכת הדין איבתסאם טאנוס, אוקטובר 2002.

36 לפי סעיף 61 ה (ה) לתקנות ההוצאה לפועל, בעל הצעה הגבוהה ביותר לפריט הנמכר יוכרז כקונה, ובלבד שהצעתו גבוהה מסכום השומה.

37 סעיפים 3 ו-4 לבקשת כונסת הנכסים בתיק ההוצאה לפועל, תל-אביב-יפו, 0182128989.

הכונסת בקשה לראש ההוצאה לפועל, יעל הניג, לאישור המכירה.³⁸ בתגובה הגיש טאנוס בקשה לראש ההוצאה לפועל³⁹ לבטל את החלטת הכונסת מן הטעמים הבאים:

1. ההחלטה של הכונסת לאשר את ההצעה של בני הזוג פריזיק אינה חוקית ומנוגדת לשיקולים העומדים בבסיס ההחלטה במינויה (שהיא אישור ההצעה הגבוה ביותר)...
 3. אם אכן השירות הצבאי מהווה קריטריון לקבלה לשכונה, מדוע הוועדה לא מעלה את הדבר בכתב... לשיקול זה אין כל כיסוי מאחר ובשכונה מתגוררים הרבה עולים חדשים שלא שירתו בצבא. כמו כן בשכונה מתגוררים הרבה עולים שאינם יהודים בכלל. ולכן המסקנה היא כי הטענה של השירות הצבאי הומצאה רק בעניין מר טאנוס כדי למנוע ממנו באופן ספציפי לרכוש דירה בשכונה...

ההוצאה לפועל זימנה את ממ"י לבירור העניין. ב-12 באוקטובר 2000 התנהל בירור במשרדה של יעל הניג, ראש ההוצאה לפועל, ובמהלכו הפנתה הניג שאלה לנציגת ממ"י:⁴⁰
 שאלה: האם כאשר חתמתם עם החברה הזאת מגדל הזוהר ניתנו לחברה הזאת איזה שהם כוחות. האם היה ייעוד מוגדר לשכונה הזאת?...
 תשובה: ... כשהמינהל הקצה המגרשים בהסכם הפיתוח עם החברה המשכנת מגדל הזוהר, לא ייעד המגרשים לאוכלוסייה מוגדרת... לא נתקלתי במסמכים שקשורים ב"ועדת קבלה" מטעם חברת מגדל הזוהר.

שלושה ימים לאחר מכן זומן ללשכתה של ראש ההוצאה לפועל נציג מטעם ועדת הקבלה של חברת מגדל הזוהר, עורך הדין אורי קצב, ואמר:

אבקש לבטא עמדת מרשותי המתנגדות לעסקה הספציפית הזאת למכירת הדירה לכמאל טאנוס. הקריה קריה פרטית. קריה זו שכונה סגורה. והמינהל הוא לא צד בעניין כי המינהל לא הגדיר בפני את נושא השיווק של הדירות. אני טוען שאני יכול לשווק למי שאני רוצה וכמה שאני רוצה. יש חוזה בין החברה מגדל הזוהר לבין הרוכש ששם מוגן כל הנושא של ועדת הקבלה. ושם כתוב שהנושא של ועדת הקבלה יירשם בתקנון הבית המשותף. אני טוען שההיבט כולו הוא היבט חוזי. אני מבקש לא להיכנס לנושא שאם האדם הזה בגלל הסטטוס שלו הוא לא התקבל. אני טוען שזה לא רלוונטי. ההיבט הוא היבט חוזי. אני טוען שלכב' [ראש ההוצאה לפועל] אין סמכות ביחס לא לחברת הניהול ולא לוועדת הקבלה. הם גופים פרטים ואין להם חובת נימוק.⁴¹

38 בהתאם לתקנה 68 לתקנות ההוצאה לפועל, תש"ם-1979.

39 סעיפים 2-8 לתגובת המשיב, כמאל טאנוס, בתיק ההוצאה לפועל, תל-אביב-יפו, 0182128989.
 40 פרוטוקול הדיון בתיק ההוצאה לפועל 0182128989, בפני ראש ההוצאה לפועל כוכבה לוי, מ-12.10.2000, עמ' 1-3.

41 פרוטוקול הדיון בתיק ההוצאה לפועל 0182128989, בפני ראש ההוצאה לפועל כוכבה לוי, מ-15.10.2000.

נימוקים אלו אינם קבילים, שכן מדובר בקרקע של המדינה, שחלים עליה עקרונות המשפט הציבורי ובהם עקרון השוויון. במובן זה חברת מגדל הזוהר היא בבחינת זרוע של ממ"י, וזו מחויבת לפעול על פי כללי המשפט.⁴² בסופו של דבר קיבלה ראש ההוצאה לפועל החלטתה לערוך שוב הליך של התמחרות (סוג של מכירה פומבית) במשרדה של הכונסת, אולם טאנוס החליט לוותר על הדירה.

ב-19 במאוס 2000 הגיש טאנוס הצעה לרכישת דירה נוספת בשכונת גני-אביב מכונס נכסים. הצעתו, על סך 73 אלף דולר, היתה שוב הגבוהה ביותר, אולם כונס הנכסים בתיק זה, עורך הדין יעקב ניז'ינסקי, ביקש מראש ההוצאה לפועל לאשר הצעה נמוכה יותר, על סך 71 אלף דולר. הוא נימק את בקשתו:⁴³

א. הקרקע שעליה בנויה הדירה הינה בבעלות מינהל מקרקעי ישראל, ולפי מיטב ידיעתי אין המינהל מעביר זכויות חכירה בקרקע של מינהל מקרקעי ישראל לבן מיעוטים...
ג. כמו כן דיברתי עם עו"ד נח קרוטר מחברת מגדל הזוהר... והוא מסר לי מפורשות, חד משמעית, שלא ייתן אישור העברת זכויות לבן מיעוטים... וכן ועדת הקבלה לא תאשר בן מיעוטים כמשתכן...

מכשולים נוספים הוצבו בדרכו של טאנוס, בדומה לאלה שהוצבו ברכישת הדירה הראשונה. אולם בשלב מסוים בוטלה ההצעה המתחרה לרכישת הדירה והצעתו של טאנוס, שנותרה יחידה, התקבלה. בנימוקיה לקבלת ההצעה טענה יעל הניג כי החובה לקבל את אישור ועדת הקבלה לביצוע העסקה חלה רק בשני מקרים: במקרה של רכישת דירה ביד ראשונה מהחברה (סעיף 15.1 להסכם) ובמקרה של רכישה בהמשך מידי אנשים פרטיים (יד שנייה) (סעיף 15.2). לגבי רכישת דירה בהליכים אחרים, כגון דרך כונס נכסים, ההגבלה אינה תקפה.⁴⁴ לפיכך הוחלט לאשר את מכירת הדירה לטאנוס, והיא רשומה כיום על שמו בספרי ממ"י. ואולם, המקרה של טאנוס איננו בגדר תקדים שבעקבותיו יוכלו ערבים נוספים לרכוש דירות בשכונה, אלא אם ירכשו דירה שמונה לה כונס נכסים.

מקרה זה מעיד על היחסים המורכבים בין השוק החופשי לבין הלאומיות בקידום פרויקט ההנדסה הדמוגרפית. יחסים אלו מלמדים על דרך ההבניה של זהותם הטריטוריאלית של הרוסים בשכונה. מערכת היחסים ניתבה אלפי רוסיים אל שכונה חדשה במרכז המדינה,

⁴² ראו לדוגמה פסקה 34 בפסק הדין של השופט אהרן ברק בבג"ץ 6698/95 (קעדאן-קציר): "חובתה של המדינה לנהוג בשוויון בהקצאת זכויות במקרקעין מופרת גם אם המדינה מעבירה מקרקעין לגוף שלישי, אשר מצדו מפלה בהקצאת מקרקעין על בסיס של דת או לאום. המדינה אינה יכולה להשתחרר מחובתה החוקית לנהוג בשוויון בהקצאת זכויות במקרקעין על ידי שימוש בגוף שלישי הנוקט מדיניות מפלה. אכן, את שהמדינה אינה יכולה לעשות במישרין, אין היא רשאית לעשות בעקיפין". לדין בנושא זה ראו זיו ושמיר 2003.

⁴³ תיק ההוצאה לפועל 0197332988.

⁴⁴ סעיף 7 להחלטת ראש ההוצאה לפועל, יעל הניג, מ-30.8.2001, בתיק ההוצאה לפועל, תל-אביב-יפו, 0197332988.

שנבנתה על קרקע חקלאית לשם קידום הפרויקט הלאומי של "קליטת עלייה". אף על פי שהשכונה נבנתה ושווקה בידי חברה פרטית, הפועלת לכאורה במסגרת כללי השוק החופשי, התברר שזו נטלה על עצמה תפקיד של שוער הלאומיות. התמסרותה לתפקיד הוקצנה עד לידי כך שבניסיון הרכישה השני של כמאל טאנוס בחרו זרועותיה המשפטיות של המדינה, האמונות לכאורה על שמירת זכויות היסוד של הפרט, להתנער ממעשיה של החברה.⁴⁵ התנגדות זרועות המשפט של המדינה למעשיה של חברת מגדל הזוהר שומטת לכאורה את הבסיס לטענתנו בדבר שיתוף פעולה בין כוחות השוק למדינה, מערערת את יסודות הציור הלאומי-כלכלי ומעמידה את המדינה כמחויבת לשוויון. כביכול אין יסוד להנחה שמוסדות המדינה בחברות מתיישבים פועלים ליצירת היררכיה על בסיס שייכות אתנית, ומיישמים פרקטיקות של הכלה והדרה. ואולם, יש להבחין בין פרקטיקות גלויות לפרקטיקות מוסוות. באופן גלוי, השיח הניא-ליברלי מציג את המדינה כגוף שוויוני ודמוקרטי, העורך בחירות חופשיות, שומר על חופש הביטוי ומקיים מערכת משפט מקצועית ונטולת העדפות אתניות, מעמדיות וגזעיות. אלא שאלו הן חלק מן המסכות המעלימות את ידה המכוונת של המדינה. באופן מוסווה, כפי שהיטיבו לתאר זאת נטע זיו ורונון שמיר (2003, 110) בהקשר לפרשת קעדאן, אפילו מערכת המשפט תורמת "לגיבוש משטר האפרטהייד בדרך של דה-פוליטיזציה של המחלוקת והעברתה לפסים מופשטים של 'הוגנות', המנותקים מכל הקשר חברתי" (ראו גם Kedar 2001).

כך גם במקרה של שכונת גני-אביב. הזרוע המשפטית של המדינה (ההוצאה לפועל) השליטה "הוגנות" בכל הנוגע לרכישה מכונס נכסים בעזרת פְּרָצָה שמצאה במנגנון הלא-שוויוני של חברת מגדל הזוהר. לעומת זאת, היא לא דנה בהקשר החברתי והלאומי של מעשיה של מגדל הזוהר ולא פעלה לביטול ועדות הקבלה. קל וחומר שלא נדונו הקצאת משאבי הקרקע, זכויות הפיתוח, הכללת השטח החקלאי בשטח המוניציפלי של לוד והזיקה של ראשי חברת מגדל הזוהר אל הפוליטיקה הארצית. המדינה, בעזרת הגוף המקצועי – ההוצאה לפועל – נתנה גושפנקה לאופן שבו חברת מגדל הזוהר שמרה על "האינטרסים הלאומיים" בלוד. התגמשותה של המדינה התבטאה דווקא בנקיטת עמדה שוויונית ביחס ליוצא מן הכלל – רכישה מכונס נכסים, בעוד הכלל השכיח והלא-שוויוני נותר על כנו.

מאמציה של חברת מגדל הזוהר למנוע מאוכלוסייה ערבית להתיישב בשכונת גני-אביב מעלים שאלות באשר לאחריותה של המדינה ובאשר לפער בין הגלוי למוסווה. במאמר זה בחרנו להתמקד באוכלוסייה הרוסית ובהבניית זהותה הטריטוריאלית. השאלה המעניינת העולה בהקשר זה היא מה מקומו של הציור הכלכלי-לאומי בהבניית זהותם הטריטוריאלית. בפרק הבא נצביע על מרכזיותו של ציור זה בפיתוח תחושות עוינות ואדנות כלפי הערבים,

⁴⁵ חשוב לציין כי שאלת אישור המכירה נדונה בלשכת ההוצאה לפועל, שהיא רשות מבצעת המסונפת לרשות שיפוטית. כלומר, נושא עקרוני הנוגע לכללי המשפט המינהלי והציבורי, הנדון בדרך כלל בבית המשפט העליון, נדון במקרה זה בפני ערכאה מבצעת, נטולת שיקולים שיפוטיים.

בעיקר לנוכח התנאים שנוצרו בידי המדינה, שבהם "גני־אביב, המאוכלסת באינטליגנציה דוברת רוסית, כמעט מנותקת מהארץ בשל טבעת צפופה של מבנים ערביים בלתי חוקיים" (פולק 2002). תחושות העוינות והאדנות מיתרגמות לשאיפה למרחב עירוני טהור. שאיפה זו, המתממשת בידי החברה הקבלנית, מחלחלת אל ציבור המהגרים כתפיסת עולם מוכנת מאליה ומאומצת על ידיהם. כך נארגים שלושת הצירים ומעצבים את זהותם הטריטוריאלית של המהגרים בלוד. את מהותה וטיבה נאיר עתה בעזרת ניתוח של מערכת הבחירות המקומיות בעיר.

ו. "אנחנו כמו מדינה קטנה": השתקפות הזהות הטריטוריאלית בבחירות המקומיות

ב־14 במאי 2002 התקיימו הבחירות לעיריית לוד, שהביאו לסיום שלטונה של ועדה קרואה שמונתה בראשית שנת 2000 על רקע חובות העירייה. החלוקה הפוליטית הראשית במערכת הבחירות היתה לאומית: בין יהודים לערבים. הפוליטיקה הערבית נעה בין העצמת תחושת השייכות הלאומית-פלסטינית לבין פנייה אל האפיק הדתי. הפוליטיקה היהודית התפצלה לשני זרמים עיקריים: פוליטיקה של יהודים ותיקים בעיר ופוליטיקה של מהגרים; אלו גם אלו התמקדו ביחסים עם האוכלוסייה הפלסטינית בעיר ובמדיניות שיש לנקוט כלפיה. בין המועמדים היהודים הוותיקים היו אלי סער, מועמד תנועת חירות, שהדגיש את הסכנה הנשקפת לעיר מן האוכלוסייה הערבית והציג עמדות מיליטנטיות; גבי אסרף, מועמד מפלגת העבודה, שייצג קו מתון יחסית; ומקסים לוי, שנבחר לראשות העיר ונפטר כמה חודשים לאחר מכן.

בדומה לרשימות יהודיות אחרות, הציבו הרוסים את ייחוד העיר במרכז מסע הבחירות. ארבע רשימות "רוסיות" התמודדו בבחירות; נתמקד בשתיים מהן, שנציגים מטעמן נבחרו למועצה: ישראל בעלייה, שתמכה במועמדותו של מקסים לוי לראשות העיר, וישראל ביתנו, שבראשה ארקדי שטיין. כולן הכירו בתפקידן המרכזי בבחירות, שנוסח בידי כתב וסטי (כץ 2002):

בלוד מתגבשת תוכנית לשילוב נציגי האוכלוסייה הערבית במנגנון השלטון המקומי. המצב הדמוגרפי בעיר תומך בתוכנית זו: כ־23 אלף מבין כ־70 אלף תושבים הם ערבים. כך, אם כל האוכלוסייה הערבית בעיר תגיע לקלפיות, ויותר מכך, אם כולם יצביעו לאותה הרשימה, הרי הם יכולים לזכות בשישה או שבעה מנדטים... העניין מסתבך כשמתברר שמספר העולים בעיר כמעט זהה למספר הערבים — כ־23 אלף. ולכן... הקול ה"רוסי" הוא זה שקובע. דווקא ה"רוסים" הם אלה שמסוגלים לשמש משקל נגד מול ההשפעה הערבית הגוברת במועצה, ובכך למנוע את הפיכת הבנייה הבלתי חוקית לחוקית...

תעמולת הבחירות הרוסית בלוד עסקה אפוא בשאלה איזו מפלגה רוסית תספק מענה טוב

יותר להשתלטות הערבית. בחוברת התעמולה של ישראל ביתנו, שסיסמתה "חוק וסדר בלוד", נכתב:

כל המועמדים מבטיחים להיאבק בבנייה הבלתי חוקית, בפשע ובסחר בסמים, אך למעשה אף אחד מלבדנו אינו מוכן לנקוט עמדה בלתי מתפשרת בנושא זה. המועמדים האחרים לראשות העיר מתכננים לשתף פעולה עם רשימות ערביות שאליליהן הם השיח' יאסין והשיח' נסראללה, ובכך מוכיחים שהם אינם מוכנים להיאבק בתופעות שהובילו את העיר אל קצה התהום... הרשימה שלנו לא תעשה שום עסקאות עם רשימות ערביות ועם אלה המשתפים עמן פעולה.

סמוך למועד הבחירות בלוד הציג חבר הכנסת אביגדור ליברמן (2002) את עקרונות ישראל ביתנו בעיתון וסטי:

לא פעם עמדנו במצבים שבהם היינו מוכנים לוותר על רווחים אלקטורליים כדי לא לסטות מעמדתנו העקרונית. במקרה זה, עמדתנו העקרונית היא לא להיכנס לקואליציה עם הרשימות הערביות בכל הקשור לניהול העיר. ואילו מקסים לוי, שאתו חתמה "ישראל בעלייה" על הסכם זמן רב לפני הבחירות, משתף פעולה עם המגזר הערבי ומשקיע בכך סכום כסף לא מבוטל.

במצע הבחירות של ישראל ביתנו נקשרת האוכלוסייה הערבית בעיר הן לבעיה החברתית והן לבעיה הפוליטית-לאומית:

אם ברצוננו לפתח את העיר לוד ולהעלות את רמת החיים של התושבים, אנו חייבים בראש ובראשונה לטפל בבעיות שחוסמות את אפשרויות הפיתוח. הבעיה העיקרית היא נוכחות מסיבית ובלתי רצויה של אוכלוסייה בעייתית שמהווה קרקע פורייה לפשע, לסחר בסמים ואף לשיתוף פעולה עם חוליות טרור ברשות הפלסטינית (מתוך חוברת מצע הבחירות של הרשימה).

במצעה של ישראל ביתנו מוצגת גם שורת "פתרונות":

ביצוע תוכנית "פינוי מרצון" בכך שנעודד העברה של האוכלוסייה הערבית לאזורים שבהם מתרכזת אוכלוסיית ערביי ישראל (כמו אזור המשולש)... נפעל להחזרת העיר לוד אל המפה כעיר קולטת עלייה, בשיתוף פעולה עם כל הגורמים העוסקים בקליטת עלייה... נפעל להפסקה של תופעת הנהירה ללוד של ערבים מהרשות הפלסטינית... (שם).

ארקדי שטיין, מועמד ישראל ביתנו, התבטא בחריפות בנוכחות אביגדור ליברמן ביחס לבנייה ללא-היתר בשכונותיה הערביות של העיר: "אנחנו הולכים פשוט כסאח על זה. כל מה שיהיה עם בולדוזר, עם הכל. לא נוותר ולא נתפשר כהוא זה. פשוט ככה, זה יהיה מלחמה. ההריסה הזאת תהיה מלחמה" (אבס ומרנדה 2002).

ישראל בעלייה, הנחשבת בפוליטיקה הארצית למתונה ביחס לישראל ביתנו, העמידה במרכז מסע הבחירות שלה את "הבעיה הערבית" ואף הציעה פתרונות: הבנייה הערבית בלוד הפכה בשנים האחרונות לאסון של ממש. בכל מקום צצים מבנים בלתי חוקיים, מוסכים, בתי מלאכה ואפילו קוטג'ים, וכל זה על אדמה השייכת לעירייה. התפשטות הבנייה הערבית היא אחת הדרכים במאבקם של תושבי לוד הערבים בעד השינוי הדמוגרפי בעיר לטובתם. ובפשטות – בעד הפיכת לוד לעיר ערבית במרכז המדינה היהודית... (שניידר 2002).

בתגובה מציעה ישראל בעלייה "פעולות מהירות והחלטיות", שיספקו "תשובה הולמת להשתלטות המתמשכת של הערבים על אדמות המדינה" (שם). את התגייסותם המלאה של הרוסים בלוד לטובת העניין הלאומי ואת תפיסתם העצמית כמצילי העיר ניתן לייחס לתכונות קבוצתיות, כפי שהציגן דימיטרי שומסקי (2001). תפיסתם של הרוסים, הרואים את עצמם חלק אינטגרלי של ה"אתנוס" ושוללים את זכויותיו של ה"אתניקוס", מרכזית להבנת עמדתם הפוליטית בבחירות המקומיות. אולם אין די בתכונות אלו לבדן להבהרת התמונה. לטענתנו, האופן שבו הוכנה המרחב בלוד בעבר (הציר החברתי-היסטורי), ובעיקר האופן שבו מוקמו הרוסים במבנה הגיאוגרפי העירוני כמובלעת "טהורה" בסמוך לשכונה הערבית (הציר הלאומי-כלכלי), מרכזיים להבנת עמדתם של הרוסים.

סיכום

מערכת הבחירות לעיריית לוד והרטוריקה שנקטו המפלגות הרוסיות אינן אלא בבואה של זהותם הטריטוריאלית של המהגרים הרוסים. מגורים בעיר מעורבת מאפשרים לקבוצת המהגרים לגשר בין תחושת הטריטוריה לתחושת המקום לכדי הווייה אחת, היא הזהות הטריטוריאלית. מאמצי המהגרים להיכלל בלאום הדומיננטי במדינה הקולטת, והגדרתם המחודשת את גבולות הלאום סביב הקבוצה הדומיננטית והקבוצה המהגרת, מיושמים תוך דחיקת קבוצות אחרות. מימוש תחושת המקום של המהגרים במרחב העירוני ניזון ממיקומן של קבוצות אחרות במרחב הלאומי; בה-בעת, פעילות המהגרים במרחב העירוני מלמדת על שאיפותיהם במרחב הלאומי.

יכולתם של המהגרים לבטא תחושת טריטוריה בזירה העירונית תלויה לא רק בחפיפה בין קווי השסע בקנה המידה הלאומי והעירוני. במאמר זה עמדנו על חשיבותם של תנאים נוספים. התנאי הראשון הוא התפיסות שמביאים עמם המהגרים מארץ מוצאם ביחס למבנים אתניים-ריבוניים. תפיסות אלו, כפי שראינו, מתורגמות למציאות המקומית ומשתלבות ברצונם של המהגרים להסתפח אל בני הקבוצה הדומיננטית, במיוחד מאחר שמתאפשר להם לשדרג את מעמדם ולהפוך מקבוצת מיעוט בארץ המוצא לקבוצה המשתייכת לרוב

הדומיננטי במדינה הקולטת. תנאי זה הולם בדרך כלל חברות מתיישבים שרבים ממהגריהן חוו בארצות מוצאם תחושת שוליות, ולעתים אף היו נתונים לרדיפות על רקע אתני או דתי. בחברות המתיישבים מוכללים מהגרים אלו בלאום הדומיננטי, כחלק מתהליך של בנייה אומה ומדינה.

התנאי השני הוא רצונה של המדינה הקולטת ליישם תוכנית אתניזציה במרחבים עירוניים מעורבים. יישום תוכניות של הנדסה דמוגרפית בזירה העירונית אינו מוכר דיו בספרות המחקרית, משום שזירה זו נחשבת שוויונית ופתוחה יחסית. בפועל, כך גרסנו, פרויקט האתניזציה בקנה המידה העירוני אינו שונה במהותו מזה הארצי, והוא זוכה לתנופה בתקופות של הגירה. מעקב אחר ההיסטוריה הדמוגרפית של העיר לוד מלמד שפרויקט ההנדסה הדמוגרפית בישראל רשם הצלחה בזמנים של גלי הגירה יהודיים גדולים – אז נוצלה חולשתם היחסית של המהגרים ונקבע בעבורם היכן יגורו. מובן שתהליך זה סייע גם להרחקה חלקית של המהגרים ממרכזי הכוח וההון של חברת המתיישבים, וכך נוצר לאום מרוכז על בסיס אתני.

האופן שבו מצליחה המדינה הקולטת, ובעיקר זו המזוהה עם המודל המדיני-היסטורי של חברת המתיישבים, להטמיע במהגרים תחושת טריטוריה רצויה מבחינה לאומית, ובאותה עת לכוננם כקטגוריה אתנית-מעמדית מובחנת, נותר בגדר תעלומה. תעלומה זו מתחדדת על רקע ספרות המחקר, המתארת את היחלשות המדינה ואת הנסיגה בכוחה להנחיל זהות לאומית אחידה, ולנוכח תהליך הפרטת הסמכות של מוסדות השלטון. בחברות מתיישבים, נוספים לכך גם תהליכי טרנס-לאומיות ודרישות "מלמעלה" ו"מלמטה" לשוויון אזרחי כלפי מיעוטים בני קבוצות ילידות. ממאמר זה עולה, כי שיכונם של מהגרים בעיר שסועה בסמוך למיעוט לאומי, במקום שבו המתח האתני-לאומי הוא יומיומי, מסייע למדינה להטמיע בהם תחושה טריטוריאלית הרצויה. אלא שעצם היכולת למקם קבוצת אוכלוסייה – גם אם זו אוכלוסייה מהגרת – בזירה גיאוגרפית מסוימת אינה מובנת מאליה, בשל תהליכי ההיחלשות של מדינות לאום.

תהליכי ההיחלשות של המדינה הם חלקיים, כפי שראינו, ומתבטאים במעבר משליטה דמוגרפית בלתי מעורערת אל מציאות מאתגרת ואל אמצעים מתוחכמים יותר להנדסת המרחב. בזירה העירונית, הנחשבת לכאורה פתוחה יותר, מושגת עתה השליטה הדמוגרפית באמצעות שיתוף פעולה בין המדינה לבין סוכנים בשוק החופשי. לשיתוף הפעולה שני צדדים עיקריים. מן הצד האחד, פוליטיקאים מעורבים בחברות עסקיות כשכירים או כיועצים; מוסדות מדינתיים משנים ייעודי קרקעות בשם צרכים לאומיים, באופן המיטיב בעיקר עם חברות עסקיות, בלי שהדבר כרוך בעלות כספית ישירה לקופה הציבורית; תקציבים מועברים מהקופה הציבורית לידי גופים עסקיים, כביכול בשם זירוז הפרויקט הלאומי. מן הצד האחר, החברה העסקית מקדמת את האינטרסים של המדינה ושל הלאום באמצעות שבירת המוסכמה של שוק חופשי. בשוק החדש שיוצרת החברה הקבלנית, ההון (של הצרכנים במקרה זה) איננו בעל השפעה והכוח הבלעדי. קודמת לו שייכות אתנית-לאומית, המשקפת את רצון

המדינה. בתהליך זה, החברה הקבלנית מוכנה לשמש שומר הסף הלאומי, לספוג ביקורת על התנהלות בלתי מוסרית בקנה מידה אוניברסלי, להתעמת עם גופים משפטיים, ובכך לפטור את המדינה מן הכתמים שעשויים היו לדבוק בה לו פעלה בערוצים ממלכתיים להדרת המיעוט הפלסטיני מהשכונה החדשה.

שני התנאים שמאפשרים למהגרים לבטא את תחושת הטריטוריה בזירה העירונית, ושיתוף הפעולה בין המדינה למגזר העסקי, מייצגים את שלושת הצירים שבחנו לעיל: הציר ההיסטורי-חברתי, המצביע על מאמציה של חברת המתיישבים להשפיע על המבנה האתני-לאומי בעיר המעורבת ולרבד אותו בהתאם לזיקתן של הקבוצות אל הלאומיות; הציר התרבותי-פוליטי, המדגיש את המטען שנושאים עמם המהגרים לגבי יחסי רוב-מיעוט; והציר הלאומי-כלכלי, המשקף את הפרטת הפרויקט הדמוגרפי-גיאוגרפי של הנדסת המרחב. מיווג שלושת הצירים מאפשר לפענח את התעלומה של חברות המתיישבים, המצליחות להבנות את הלאום ולטעת בקרב המהגרים זהות טריטוריאלית המזוהה עם הלאומיות הדומיננטית. המפגש בין שלושת הצירים אף מלמד על אופני היצירה של קטגוריה חברתית מקבוצת מהגרים בעלת רצון להסתפח אל הלאום, לכאורה בלי שמוסדותיה הרשמיים של המדינה תרמו ליצירת קטגוריה זו.

ביבליוגרפיה

- אבס, נגה, ואמנון מרנדה, 2002. "ניכנס בהם בכל הכח", איילון (מקומון), 19.4.2002.
- אלמלך, יובל, ונח לויין-אפשטיין, 1998. "הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי שוויון אתני", מגמות ל"ט (3): 243–269.
- אלתרמן, רחל, 1999. בין הפרטה להמשך הבעלות הלאומית: מדיניות קרקע עתידית לישראל, מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, ירושלים.
- בנזימן, עוזי, ועטאללה מנצור, 1992. דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם, כתר, ירושלים.
- בשורה, עזמי, 1993. "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל", תיאוריה וביקורת 3 (חורף): 7–35.
- גולן, ארנון, 1993. "שינוי המפה היישובית באזורים שננטשו על ידי האוכלוסייה הערבית, כתוצאה ממלחמת העצמאות, בשטח בו קמה מדינת ישראל (1948–1950)", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- גונן, עמירם, 1991. "מדיניות פיזור האוכלוסייה על רקע העלייה מברית המועצות (תגובה למאמר של ד. פינס)", רבעון לכלכלה 38: 32–39.
- גלובס, 2001. "דירה בגני-אביב לוד נמכרה ב-56 אלף דולר", גלובס, 22.7.2001.
- הכהן, דבורה, 1994. שיטת הקליטה הישירה והשלכותיה: קליטה חברתית-תרבותית של העולים מחבר העמים, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- השמשוני, צ., 1969. לוד: סקר איזור בצפון העיר הישנה, הרשות לבינוי ולפינוי אזורי שיקום.

- וסרמן, נועה, 1997. "ערכובים בבדיקת זכאות חברת מגדלי הזוהר למענק זירוז ממשרד השיכון", גלובס, 20.10.1997.
- זיו, נטע, ורון שמיר, 2003. "בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד אפליה בקרקע", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 84-112.
- יעקובי, חיים, 2003. "על חיי השגרה בעיר המעורבת לוד, ג'מאעה י: 69-109.
- יפתחאל, אורן, וארוז צפדיה, 1999. מדיניות וזהות בערי הפיתוח: השפעת התכנון והפיתוח על יוצאי צפון אפריקה, 1952-1998, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, באר-שבע.
- יפתחאל, אורן, ואלכסנדר (סנדי) קדר, 2003. "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 18-51.
- כהן, הלל, 2000. הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, ירושלים.
- כץ, ג., 2002. "נותרו עוד שבועיים לבחירות", וסטי 2, 2.5.2002 (ברוסית).
- כרמון, נעמי, 1999. "מדיניות השיכון של ישראל: 50 השנים הראשונות", המדיניות הציבורית בישראל, ערכו דוד נחמיאס וגילה מנחם, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים, עמ' 381-436.
- לביא, צבי, 1997. "רן כהן: לבטל לאלתר תמריצים לקבלנים", גלובס, 16.6.1997.
- ליברמן, אביגדור, 2002. "מכתב מאת אביגדור ליברמן", וסטי 2, 2.5.2002 (ברוסית).
- ליסיציה, סבינה, ויוחנן פרס, 2000. "עולי חבר העמים בישראל: גיבוש זהות ותהליכי אינטגרציה", סוציולוגיה ישראלית ג (1): 7-29.
- לרנר, יוליה, 2001. "ריבוי והיברידיות בתפיסת הישראלים הרוסים" (דיון בעקבות מאמרו של דימיטרי שומסקי), תיאוריה וביקורת 19 (סתיו) 41-44.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2001. "עולי חבר העמים", סטטיסטיקל 17 (אוגוסט), ירושלים.
- מבקר המדינה, 1991. דוח שנתי 41, מדינת ישראל, ירושלים.
- _____, 1992. דוח שנתי 42, מדינת ישראל, ירושלים.
- _____, 2001. דוח שנתי 52, מדינת ישראל, ירושלים.
- מוריס, בני, 1997. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, עם עובד, תל-אביב.
- המשרד לקליטת העלייה, 2003. עולים לפי יישוב מגורים במשרד הפנים: תאריך עלייה מ-1 בינואר 1989 עד 31 בדצמבר 2002, דוח פנימי, האגף למערכות מידע, ירושלים.
- עיריית לוד, 1952. לוד: 3 שנים של שלטון מוניציפלי.
- _____, 2000. ועדת היגוי עירונית לטיפול נקודתי.
- פולק, סרגיי, 2002. "המראה שלפני הקרב: הרשימה הערבית מסתערת על עיריית לוד", וסטי 2, 9.5.2002 (ברוסית).
- פטרסבורג, עופר, 1994. "נוטעים בניינים", מעריב, 22.2.1994.
- צפדיה, ארוז, ואורן יפתחאל (בהכנה). "מדינה, מרחב והון: מהגרים בישראל וריבוד חברתי-מרחבי",

- הפערים החדשים: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ערכו דני פילק ואורי רם, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב.
- קדיש, אלון, אברהם סלע, וארנון גולן, 2000. כיבוש לוד, יולי 1948, משרד הביטחון, תל-אביב.
- קימרלינג, ברוך, 1998. "הישראלים החדשים: ריבוי תרבויות ללא רב-תרבותיות", אלפיים, 16: 264–308.
- קלוש, רחל, ויוברט לויין, 2003. "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 166–198.
- קמפ, אדריאנה, 2002. "נדידת עמים' או 'הבערה הגדולה': שליטה מדינתית והתנגדות בספר הישראלי", מזרחים בישראל: עיון ביקורתי מחודש, ערכו חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 36–67.
- רוזנצוויג, דורון, 1993. "533: בשקט, אבל זה מתחיל לזוז", גלובס, 12.7.1993.
- רם, אורי, 1999. "בין הנשק והמשק: הפוסט-ציונות הליברלית בעידן העולמקומי", סוציולוגיה ישראלית ב (1): 99–145.
- שוטט, אלה, 2001. "מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קרבנותיה היהודים", זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב תרבותית, בימת קדם לספרות, תל-אביב, עמ' 140–205.
- שומסקי, דימיטרי, 2001. "אתניות ואזרחות בתפיסת הישראלים הרוסים", תיאוריה וביקורת 19 (סתיו): 17–40.
- שנהב, יהודה, 2003. "הפוליטיקה של המרחב בישראל", מרחב, אדמה, בית, ערך יהודה שנהב, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 7–17.
- שניידר, א., 2002. "להזיז את הכולדר", וסטי 2, 9.5.2002 (ברוסית).
- Al-Haj, Majid, 2002. "Identity Patterns among Immigrants from the Former Soviet Union in Israel: Assimilation vs. Ethnic Formation," *International Migration* 40 (2): 49–70.
- Al-Haj, Majid, and Elezar Leshem, 2000. *Immigrants from the Former Soviet Union in Israel: Ten Years Later*. Haifa: The Center for Multiculturalism and Educational Research.
- Alterman, Rahel, 1995. "Can Planning Help in Time of Crisis? Planners' Responses to Israel's Recent Wave of Mass Immigration," *Journal of the American Planning Association* 61 (2): 156–176.
- Anderson, Kay, 2000. "Thinking 'Postnationality': Dialogue across Multicultural, Indigenous, and Settler Spaces," *Annals of the Association of American Geographers* 90 (2): 381–391.
- DellaPergola, Sergio, 1998. "The Global Context of Migration to Israel," in *Immigration to Israel: Sociological Perspectives*, ed. Elezar Leshem and Judith T. Shuval. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Doron, Abraham, and Howard J. Karger, 1993. "The Politics of Immigration Policy in Israel," *International Migration* 31 (4): 497–512.
- Falah, Ghazi, 1996. "Living Together Apart: Residential Segregation in Mixed Arab-Jewish Cities in Israel," *Urban Studies* 33 (6): 823–857.

- Feitelson, Eran, 1999. "Social Norms, Rationales and Policies: Reframing Farmland Protection in Israel," *Journal of Rural Studies* 15: 431–446.
- Gurr, Ted Robert, 1993. *Minorities at Risk*. Washington: US Institute of Peace Press.
- Horowitz, Tamar, 1996. "Value-Oriented Parameters in Migration Policies in the 1990s: The Israeli Experience," *International Migration* 34 (4): 513–537.
- Katznelson, Ira, 1996. "Social Justice, Liberalism and the City," in *The Urbanization of Injustice*, ed. Andy Merrifield and Erik Swyngedouw. London: Lawrence and Wishart Press, pp. 45–64.
- Keating, Dennis, 1996. "Towards Greater Racial Diversity in the Suburbs," in *Reading in Urban Theory*, ed. Susan Fainstein and Scott Campbell. Oxford: Blackwell Press, pp. 246–261.
- Kedar, Alexander, 2001. "The Legal Transformation of Ethnic Geography: Israeli Law and the Palestinian Landholder 1948–1967," *NYU Journal of International Law and Politics* 33 (4): 923–1000.
- Kennedy, Dane Keith, 1987. *Islands of White: Settler Society and Culture in Kenya and Southern Rhodesia, 1890–1939*. Durham: Duke University Press.
- Kimmerling, Baruch, 1983. *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*. Berkeley: The University of California Press.
- Lustick, Ian, 1999. "Israel as a Non-Arab State: the Political Implications of Mass Immigration of Non-Jews," *Middle East Journal* 53 (3): 417–433.
- McGarry, John, 1998. "Demographic Engineering: The State Directed Movement of Ethnic Groups as a Technique of Conflict Regulation," *Ethnic and Racial Studies* 21 (4): 613–638.
- Murphy, Alexander, 2001. "The Territorial Underpinnings of National Identity," Paper Presented in the International Symposium on: Symbolic and Practical Dimensions of the Territorial Discourse in the Middle East: A Comparative Analysis. Florence: European University Institute, 16–19 December 2001.
- Nitzan, Jonathan, and Shimshon Bichler, 2002. *The Global Political Economy of Israel*. London: Pluto Press.
- Pearson, David, 2000. "The Ties that Unwind: Civic and Ethnic Imaginings in New Zealand," *Nations and Nationalism* 6 (1): 91–110.
- Stasiulis, Diva, and Nira Yuval-Davis, 1995. "Introduction: Beyond Dichotomies — Gender, Race, Ethnicity and Class in Settler Societies," in *Unsettling Settler Societies*, ed. Diva Stasiulis and Nira Yuval-Davis. London: Sage Publications, pp. 1–38.
- Turner, Margery Austin, and Ron Wienk, 1993. "The Persistence of Segregation in Urban Areas: Contributing Causes," in *Housing Markets and Residential Mobility*, ed. Thomas Kingsley and Margery Austin Turner. Washington, DC.: Urban Institute, pp. 193–216.

- Tzfadia, Erez, 2000. "Immigrant Dispersal in Settler Societies: Mizrahim and Russians in Israel under the Press of Hegemony," *Geography Research Forum* 20: 52–69.
- Yacobi, Haim, 2002. "From Urban Panopticism to Spatial Protest: Housing Policy, Segregation and Social Exclusion of the Palestinian Community in Lydda-Lod," *Middle East Report* 223, <http://www.merip.org>.
- , 2003. "The Architecture of Ethnic Logic: Exploring the Meaning of the Built Environment in the 'Mixed' City of Lod, Israel," *Geografiska Annaler* 84 (3–4): 171–187.
- Yiftachel, Oren, 1996. *Nation Building or Ethnic Fragmentation? Frontier Settlement and Collective Identities in Israel*. Los Angeles: Lewis Center for Regional Policy Studies (Working Paper Series).
- , 2000. "Social Control, Urban Planning and Ethno-Class Relations: Mizrahi Jews in Israel's Development Towns," *International Journal of Urban and Regional Research* 24 (2): 418–438.
- Yiftachel, Oren, and Haim Yacobi, 2003. "Urban Ethnocracy: Ethnicization and the Production of Space in an Israeli Mixed City," *Environment and Planning D: Society and Space* 21 (6): 673–693.

